

КА ПРЕЦИЗНИЈЕМ ДАТОВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ГРОБЉА НА ВЕЛИКОМ ГРАДЦУ

Дејан Радичевић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Апстракт: Средњовековна некропола на Великом Градцу је ископавана 1966. Резултати истраживања су убрзо објављени, а прањање сахрањивања је одређено у раздобље од последњих деценија XI до краја XIII в., с могућношћу да је гробље било у употреби и у каснијем времену. Ради се о гробљу које се одликује особеним гробним налазима, на основу којих се издваја у односу на остале средњовековне некрополе до сада познате у српском Подунављу. На основу анализе гробних налаза може се сујерисати нешто прецизније датовање: прихватљива је само доња хронолошка граница, док би се прањање сахрањивања могло одредити до у прве деценије или најдуже до половине XII в. Постојање млађих гробова се не може искључити у потпуности, али они нису потврђени одговарајућим гробним налазима.

Кључне речи: Велики Градац, некропола, XI–XII век, гробни налази, датовање.

Именом Велики Градац називани су остаци утврђења у средишту Бердапа, на месту данашњег Доњег Милановца.¹ Налазило се око 200 m од обале Дунава, на лесној падини окренутој ка реци. Најстарије утврђење на том месту саграђено је у I в. и са краћим или дужим прекидима, уз веће или мање обнове, трајало је до краја VI в. (Поповић 1984: 265–282). Крајем IX или у првим деценијама X в. утврђење је поново настањено, а живот у њему трајао је током X и већим делом XI в. (Јанковић 1981). Оштећени делови бедема су поправљени, а једна од угаоних кула је изнова саграђена. Унутар утврђења су постојале две цркве и низ стамбених објеката. Седамдесетих година XI в. живот у насељу је нагло прекинут и након тога више није обнављан, док је у каснијем добу простор унутар бедема коришћен за сахрањивање.

Прва сондажна ископавања на Великом Градцу обављена су 1958. (Vučković-Todorović 1961: 137–138). Истраживања су настављена 1960. и

¹ Овај рад је настао као резултат ангажовања на пројекту „Некрополе и светилишта домородаца и Словена од Поморја до Подунавља” Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије (евиденциони број 147034Д).

трајала су до 1966, након чега је започета изградња Доњег Милановца. Током последње кампање, под руководством Р. Љубинковића, у западном сектору утврђења делимично је истражена и средњовековна некропола (Љубинковић 1966: 81–85). Гробље је формирано након престанка живота у насељу, унутар и око остатака рановизантијске цркве, обновљене и коришћене током XI в. (Јанковић 1981: 42–46). Није прецизно установљено колики је простор некропола обухватала, али се највероватније распостирала на знатно већој површини од оне која је обухваћена ископом. Укупно је истражено 105 гробова, који су били најбројнији на простору око апсиде, а нешто ређи северно и јужно од цркве. Унутар цркве, а појединачно и над зидовима, констатовано је 14 гробова. Распоред и оријентација гробова укопаних у унутрашњости цркве, као и оних поред подужних зидова, били су правилнији него што је то случај са гробовима око апсиде, где су чешћа преклапања, а бројнија су и одступања од основне оријентације.

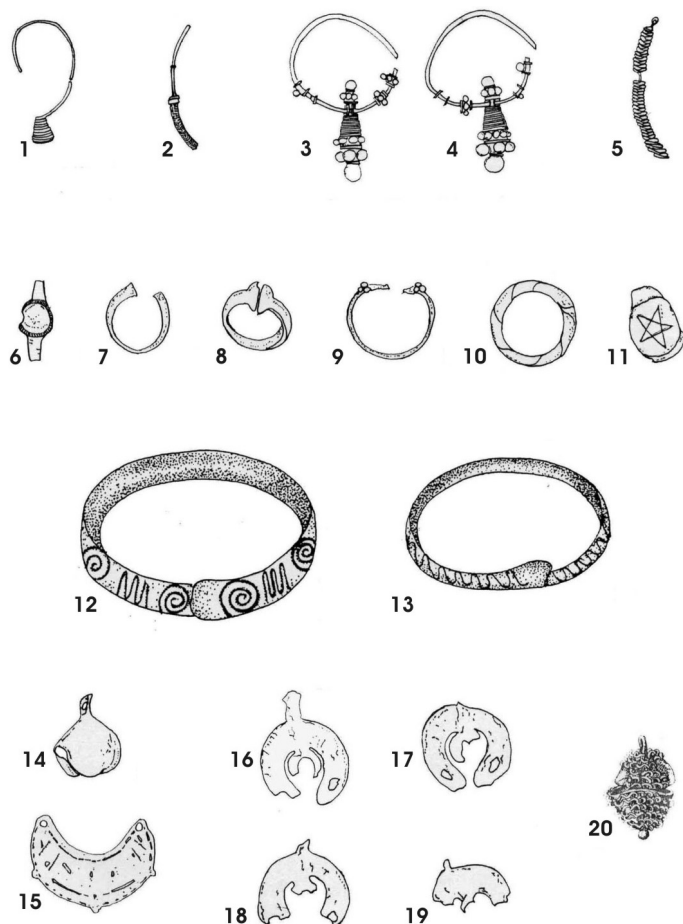
Недуго након обављених ископавања, резултати истраживања некрополе су публиковани (Минић 1970: 233–247). На основу анализе гробних налаза, гробље је датовано у раздобље XI–XIII в. Доња граница употребе гробља одређена је налазом новца мађарског краља Ладислава I (1077–1095), док је трајање сахрањивања одређено до краја XIII в., с могућношћу да има и млађих гробова, чије је прецизније датовање онемогућено недостатком гробних налаза. За један број дубље укопаних гробова и гробова истражених унутар цркве претпостављено је да би могли бити старији, али како су ти гробови били без налаза, то питање је остало отворено. Претпоставку о дубље укопаним гробовима, који би били и најстарији, изнео је још Љубинковић (Љубинковић 1966: 84), док је Јанковић могућност њиховог постојања разматрала нешто детаљније (1981: 46, сл. 19), указавши на основу дубине гробних рака и стратиграфије унутар и око цркве на гробове који би могли бити из времена када се у насељу на Великом Градцу живело, односно из X–XI в. Издвојено је десет гробова укопаних северно од цркве и поред апсиде. Реч је о гробовима који су откривени на котима испод нивоа обнове цркве у XI в. Истом приликом је указано и на дубље укопане гробове у унутрашњости цркве, али будући да је већина ових гробова укопана кроз под цркве, који након тога није поправљан, мало је вероватно да би било који од њих могао припадати времену живота у насељу. За поједине гробове из јужног анекса, откривене испод коте која одговара времену грађења цркве, претпостављено је да би чак могли бити и из VI в. (*ibid.*: 46). Међутим, како у овим гробовима, као и у гробовима издвојеним око цркве, није било налаза на основу којих би могли бити поуздано датовани, стратиграфска запажања, сама по себи, нису довољна за поузданије закључке.

Гробове на Великом Градцу карактеришу налази на основу којих се то гробље издваја у односу на остала средњовековна гробља до сада позната у српском Подунављу. У време када је публикована, некропола је хронолошки опредељена у складу са тадашњим сазнањима, али се данас, након бројних истраживања којима су сазнања о средњовековним гробљима вишеструко обogaћена, може претпоставити нешто прецизније датоване. Анализа гробних налаза показује да би се могла прихватити само доња хронолошка граница некрополе, док би се трајање сахрањивања могло одредити до у прве деценије или најкасније око половине XII в.

Један део гробних налаза не помаже прецизнијем датовану овог гробља: једноставне каричице начињене од бронзане или сребрне жице, пронађене у гробовима 35, 43, 46 и 72, нису хронолошки осетљиве (Минић 1970: сл. 9, 15, 20, 32). Од користи није ни група најстаријих налаза, који су у гробовима посведочени у секундарној употреби. Такве су златна минђуша и бронзана фибула из гроба 72 (*ibid.*: сл. 16, 19), као и бронзано дугме из гроба 60 (*ibid.*: сл. 25). Минђуша потиче из VII в., док су фибула и дугме античког порекла.

Нешто је другачији случај наушнице са стојцем из гроба 42 (сл. 1/1),² за коју би се могло претпоставити да, уколико и не припада времену употребе некрополе, том је времену свакако веома блиска. Идентична наушница пронађена је у старијем нивоу средњовековног насеља, над чијим је остацима некропола формирана (Јанковић 1981: 58, сл. 28). Наушнице тог типа јављају се у Подунављу још крајем VIII и почетком IX в. Током IX в. су широко прихваћене на простору од Моравске до доњег Подунавља, где остају у употреби и у наредним вековима (Dostál 1966: 33, Obr. 7: 11; Fiedler 1992: 173, Abb. 38, 3–6, 507, Taf. 105, 20; Вџарова 1971: 5–6, Обр. 5; *idem.* 1976: 163, Обр. 103, 2; 247, Обр. 155, 10–11; Mašov 1979: 36, Abb. 42; Kurnatovska 1980: 124, Рус. 34/48; Станчев 1985: 49, Т. IV/3). Од горње Подравине и Барање, до данашње североисточне Бугарске, проналажене су у гробовима који се датују у крај X и надаље током XI в. (Korošec 1991: 73, Т. 21/6–7, 32/1–2, 33/10; Kiss 1983: 82, tábla 16/67; Brunšmid 1903–1904: 38–39, sl. 6, 22; Demo 1996: 47–48, sl. 40/1–2; Станојев 1989: 116, кат. 116–117; Дончева-Петкова 2005: 60–61, Обр. 4, 285). Колико ми је познато, најмлађи налази датовани новцем су примерци из некрополе Еленд-Нађгодор-дулу у мађарском делу Барање, пронађени у гробу заједно са новцем угарског краља Андрије I (1046–1060) (Dombay 1961: 142, Taf. XVII/20–25). Најмлађе примерке из Бугарске представљају наушнице из Некрополе 2 у Одарцима, датоване у другу половину XI в. (Дончева-Петкова 2005: 161–174).

² Димензије и услови налаза предмета на сл. 1, наведени су према расположивој теренској документацији.

Сл. 1. Велики Градац, налази из гробова: бронзана наушница, пречник карике 1,7 cm, гроб 42 (1); део сребрне наушнице, без података о димензијама, гроб 5 (2); сребрна наушница, 3,5 x 2,5 cm, гроб 43 (3); сребрна наушница, 3,5 x 2,5 cm, гроб 43 (4); део бронзане наушнице, без података о димензијама, гроб 72 (5); бронзани прстен, пречник карике 2 cm, гроб 72 (6); бронзани прстен, пречник карике 1 cm, гроб 7 (7); бронзани прстен, пречник карике 2,1 cm, гроб 34 (8); прстен из поремећеног гроба, без података о материјалу и димензијама (9); сребрни прстен, пречник карике 2,4 cm, гроб 8 (10); бронзани прстен, пречник карике 2 cm, гроб 102 (11); наруквица од стаклене пасте, пречник 5,2 cm, гроб 2 (12); наруквица од стаклене пасте, пречник 4,8 cm, гроб 72 (13); бронзани прапорац, 2,3 x 1,8 cm, гроб 43 (14); бронзана лунула, 3,5 x 2,6 cm, гроб 43 (15); лунула, легура олова и бронзе, 2,5 x 2 cm, гроб 43 (16); лунула, легура олова и бронзе, фрагментована (17); лунула, легура олова и бронзе, фрагментована, гроб 43 (18); лунула, легура олова и бронзе, фрагментована, гроб 43 (19); бронзани привесак, 2,2 x 1,2 cm, гроб бр. 5 (20) (цртежи урађени према Минић 1970).

Fig. 1. Findings from the necropolis at Veliki Gradac: earrings (1–5); rings (6–11); bracelets (12–13); little bell (14); lunettes (15–19); pendant (20) (after Минић 1970).

Као најмлађи налази из гробова на Великом Градцу у досадашњим разматрањима су навођени део карике са спирално навијеном жицом из гроба 72 (сл. 1/5), као и бронзани привесак, означаван и као дугме, из гроба 5 (сл. 1/ 20). Фрагментована карика из гроба 72 убрајана је у групу сличних карика познатих на територији Србије и углавном датованих у XII в., уз претпоставку да су могле бити коришћене и током XIII, па чак и у XIV в., док је привесак (или дугме) из гроба 5 датован у XII–XIII в. (Минић 1988: 73–80).

Ови налази би могли бити датовани и другачије, што би на одређени начин прецизирало и запажања о трајању сахрањивања у некрополи на Великом Градцу. Фрагментована карика украшена спирално навијеном жицом пронађена је у истом гробу са поменутим налазима који не могу допринети прецизнијем датовању – каричице, златна минђуша и бронзана фибула, а слично је и са налазом огрлице из истог гроба. За прецизније датовање тог гроба значајни су бронзани прстен и пар наруквица од стаклене пасте (сл. 1/6, 12–13). Прстен је са проширеним крајевима, на чијим се саставцима налази глава од црне стаклене пасте, смештене у бронзано лежиште, које је филигранском жицом причвршћено за карику. Слични прстенови, делимично очувани, потичу из гробова 7 и 34, а још један прстен истог типа највероватније потиче из неког од поремећених гробова (сл. 1/7–9). За разлику од осталих примерака са тракастом кариком, последњи прстен има алку округлог пресека, украшену на раменима са по три ситне грануле.

Очигледно је да појава таквог прстења представља битну одлику гробља на Великом Градцу, од значаја и за одређивање његовог трајања. Слично прстење јавља се на широком простору од доњег Подунавља до Моравске већ од друге половине IX и прве половине X в. (Fiedler 1992: 182, Abb. 40, 9; Dostal 1966: 57–58, Обр. 12/29). Такав прстен је пронађен у гробу у Галичу, заједно са лунуластом наушницом која би могла бити датована у X, евентуално почетак XI в. (Въжарова 1976: 233–235, Обр. 144, 8). Најстарији налаз у нашем Подунављу био би примерак из оставе у Великом Градишту. Већина предмета из ове оставе временски је одређена у X в., међутим на основу појединих примерака накита који би се могли датовати и касније, није искључено да је остава, као целина, могла доспети у земљу тек почетком XI в. (Минић и Томић 1974: 128). Највећи број примерака аналогних прстењу из Великог Градца за сада потиче из гробова у Матичану, а један такав прстен пронађен је и у истовременој некрополи у Бадовцу (Jovanović and Vuksanović 1981; Бачкалов 1998: кат. бр. 356–357, 361, 373). На основу запажања о трајању сахрањивања на овим гробљима, могу се датовати у XI в. Истом времену припадају и примерци са доњег Дунава (Barnea 1967: 284–286, Fig. 170/8–9, 17–18). Бројни налази таквог прстења познати су и у Македонији, где су датовани у крај X и углавном у XI в. (Манева 1992: 87, Т. 82; *idem* 2000:

70–71, Т. 17). На налазиштима у Бугарској се време њихове употребе продужава и у XII в. (Гатев 1977: 41, тип VI, VII–1). Слично прстење из Мачванске Митровице и Миријева такође је датовано у раздобље XI–XII в. (Егсеговић-Павловић 1980: Т. 20, гроб 51; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984: 43–44, кат. бр. 291–292). Њихова учесталија употреба ипак би се морала ограничити најкасније у прве деценије или до половине XII в., будући да у млађим гробљима, како то показују резултати истраживања у Трњану, Корбову, Прахову и другде, појава таквог прстења није забележена.

Наруквице од стаклене пасте из гроба 72 припадају типу који је на налазиштима у Србији веома ретко посведочен (сл. 1/12–13). Обе су од светлоплаве стаклене пасте, елипсоидног пресека, а украшаване су сликањем жутом, пастозном бојом. Једна је украшена мотивом тање таласасте траке која тече дуж наруквице, док су на другој сликане спирале између којих се налазе краће таласасте траке. Сличне сликане наруквице познате су из Лазареве пећине у Злоту и из једног гроба у Бадовцу на Косову, а оба налаза се могу датовати у XI в. (Вуксан 1997: 294–295, Т. III/10–12; Бачкалов 1998: кат. бр. 375–376). Истом времену припадају и сличне сликане наруквице из Добруце (Comşa 1967: 302–305, Fig. 174/A1); Vasiliu 1984: 110–111, Pl. XV/3; Diaconu 1972: 150–154, Fig. 55/11). Бројнији налази таквих наруквица познати су у Македонији и Бугарској, где су углавном датоване у XI–XII в. (Манева 1992: 77, Т. 69–73; Гатев 1977: 41, Обр. 5, тип IV). Њихова учесталија појава опредељује се до првих деценија XII в., након чега постепено излазе из употребе (Талеска 1986: 219; Дончева-Петкова 2005: 104–105, – са старијом литературом). Када је реч о простору нашег Подунавља, на исти закључак наводе истраживања насеља у Поповици код Неготина, где међу бројним налазима разноврсних наруквица од стаклене пасте, сликаних примерака уопште нема (Жеравица и Жеравица 1979: 201–212). На њихову дужу употребу на налазиштима у Србији за сада указују једино налази са локалитета Градина изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, где су оквирно датоване у другу половину XII и прве деценије XIII в. (Роровић 1999: 246, сл. 204/10–11).

На основу изнетих аналогја, гроб 72 би се могао одредити у другу половину XI и прве деценије XII в. Налаз дела карике са спирално намотаном жицом не мора бити у супротности са предложеним датовањем, већ би га чак могао и потврђивати. Приликом разматрања распрострањености и датовања минђуша тог типа, већ је у литератури указано на примерке нађене у гробним целинама са новцем друге половине XI и из XII в. (Минић 1988: 75–76).

Међу гробовима из Великог Градца, једино је још гроб 43 био нешто богатији налазима. За његово поузданије датовање од значаја је пар сребрних наушница, које се у литератури обично називају наушницама

волинског типа (сл. 1/3-4). Примерци из Великог Градца нису једини налази таквих наушница у нашем Подунављу. Са десне обале Дунава низводно од Београда потичу случајни налази из Винче и Костола (Ercegović-Pavlović 1970: 44). Пар готово идентичних наушница највероватније потиче из уништеног гроба у Браничеву (Марјановић-Вујовић 1986б: 67, сл. 2), док је једна таква наушница пронађена на простору гробља у Брзој Паланци (Ercegović-Pavlović 1967: Т. 4/1). Овој групи наушница типолошки је близак и делимично очуван примерак пронађен на простору некрополе III у Вајузи (Марјановић-Вујовић 1986: Fig. 36/3). Аналогне наушнице су распрострањене у Поморављу и Понишављу, док су ређе на простору западно од Београда (Ercegović-Pavlović 1970: 44; *idem.* 1977: 86). Налази таквих наушница су ретки и у Македонији и Бугарској (Манева 2000: 55-56, Т. 3/4а-б; Т. 25/1; Миланова 1993: 129, Т. 5/8-9).

Наушнице волинског или волинско-кијевског типа, како се још у литератури називају, познате су из остава у Кијевској Русији, датованих у другу половину или крај X в. (Корзухина 1954: 84–86, Т. 6/6–11; 8/9, 15, 21). Ту су могле dospети као импорт из златарских радионица византијског Крима, мада се због великог броја налаза и археолошки потврђених трагова златарске делатности, претпоставља да су могле бити израђиване и у кијевској области. Претпоставља се да су са тог простора негде око 1000. г. пренете у Панонију, где су током XI в. веома бројне њихове ливене имитације (Vinski 1970: 58–61). Међутим, питање је колико сам појам волинске наушнице одговара и налазима из српског Подунавља и централног Балкана. Како је то приметила Минић (1970: 242), и поред генералне сродности свих налаза, ова група међусобно врло сличних наушница се начином обликовања привеска разликује од наушница нађених на територији Русије, Румуније и Мађарске. Оне се и датују у касније време, углавном у XI или рани XII в. (Марјановић-Вујовић 1985: 10). Најмлађе налазе представљао би пар наушница из Лешја код Параћина, где су пронађене у гробу заједно са новцем мађарског краља Беле II (1131–1141). С обзиром на бројност налаза и њихову распрострањеност, чини се прихватљивом и претпоставка да су могле бити израђиване или дубље у унутрашњости Византије или у радионицама које су биле на простору данашње централне Србије.

У истом гробу са волинским наушницама пронађен је бронзани прапорац (сл. 1/14). Слични прапорци са крстастим прорезом на доњем делу чешће се појављују уз ниске ношене у XI в., мада их има и у некрополама XII в. (Марјановић-Вујовић 1985: 7). Из истог гроба потичу и четири лунуласта привеска, израђена од легуре олова и бронзе (сл. 1/16–19), као и једна већа бронзана лунула (сл. 1/15). Привесци су пронађени заједно са перлама од стаклене пасте, тако да се може претпоставити да су највероватније висили на огрлици коју је покојница

носила око врата. Бронзана лунула је, судећи по перфорацијама у угловима, највероватније коришћена као апликација. О прецизнијем датовању ових налаза не може се рећи ништа одређеније, осим да се могу одредити у време трајања наушница са којима су пронађене. За бронзану лунулу би се могло прихватити мишљење Минић (1970: 245) која је, према класификацији З. Ване, тај налаз сврстала у старије облике те врсте украса, док су ми ближе аналогије за оловне лунуле непознате. Другачије обликоване оловне лунуле познате су у Добруци и североисточној Бугарској, где су датоване у XI в. (Diaconu 1972: 141–144, Fig. 57; Дончева-Петкова 2005: 97–98, Обр. 6, 235). Налази из Великог Градца би типолошки били најближи бронзаној лунули из Исакхе датованој у X–XI в. (Mănăscu-Adameșteanu 1984: 243, Pl. III/26). Сличне лунуле, али израђене од бронзе, пронађене су у усамљеном гробу из Рогова у Метохији, који је оквирно датован у период од друге половине VIII до средине IX в. (Garašanin 1966: 40–41; Jovanović 1988: 21, сл. 1).

Очигледно је да најбогатији гробови из Великог Градца оквирно припадају раздобљу друге половине XI и првим деценијама XII в., а истом времену могу се приписати и остали налази појединачно пронађени у гробовима – сребрни прстен из гроба 8 (сл. 1/10), бронзани прстен са пентаграмом из гроба 102 (сл. 1/11) и огрлица састављена од вишечланих перли од стаклене пасте из гроба 73 (Минић 1970: сл. 26).

Прстен из гроба 8 представља ливену копију прстења направљеног увртањем двоструке сребрне жице, какво је на простору бијелобрдске културе најбројније заступљено у другој половини XI в. (Giesler 1981: Taf. 4/29–30, 53/29–30). Сребрни прстен од уплетене жице пронађен је у гробу 165 у Бијелом Брду заједно са новцем мађарског краља Андрије I (1046–1061), а слично прстење је у Банатском Аранђелову пронађено у гробовима са новцем Ладислава I (1077–1095) (Brunšmid 1903/4: 69, Sl. 7, 10; Jovanović 1977: 153). Истом времену припадају и налази таквог прстења на доњем Дунаву (Vasiliu 1984: Pl. IV).

Ливено прстење са урезаним пентаграмом добро је познато у Подунављу и углавном се датује у раздобље X–XI в. Том времену припадају налази из Београдске тврђаве, Винче (Марјановић-Вујовић 1989: 24, сл. 12; Ковачевић 1949: Т. 3, сл. 40), као и бројни примерци из бугарског и румунског Подунавља (Въжарова 1976: 197–198, Обр. 122, 5; 208–209, Обр. 129, 3; 241, Обр. 151, 2; 309, Обр. 193, 6–7; Kurnatovska 1980: 124, Рус. 34/77, 864; Florescu, Florescu and Diaconu 1958: 233–234, Fig. 118/2–3; Barnea 1967: 284–286, Fig. 170/10; Diaconu 1972: 147, Fig. 56/3).

Огрлице идентичне са примерком из гроба 73, састављене искључиво од вишечланих перли од стаклене пасте, познате су из некропола у Бугарској, углавном датованих у XI в. или евентуално почетак наредног века (Въжарова 1968: 32, Обр. 2 и 8; *idem.* 1971: 6, Обр. 9). У каснијим

гробљима се вишечлане перле појављују појединачно, док целих ниски састављених искључиво од таквих перли више нема.

На крају бих се осврнуо и на гроб 5, где је пронађен привесак или дугме (сл. 1/20), раније датован у XII–XIII в. (Минић 1998: 77–78, Т. 1/10). У истом гробу пронађен је и део сребрне наушнице која је првобитно имала четири јагоде (сл. 1/2). Таквих наушница, осим на Дунаву, има и у централним и западним деловима Балканског полуострва. Сребрне наушнице тог типа потичу из Прахова, Равне и Винче (Јанковић 1983: 103, Т. 2/4; Јовановић 1997: 306–307, сл. 2–3; Марјановић-Вујовић 1984: 88, сл. 62). Готово идентични примерци познати су из Јакимова и Градешнице у северозападној Бугарској (Милчев 1963: 27, Обр. 2, 3; Маšov 1979: 38–39, Figs. 6/3; 8/1–2). У Бугарској се такође јављају једноставнији примерци израђени од бронзе, али и квалитетније наушнице од злата и сребра израђене у техникама филиграна и гранулације. Оквирно су датоване у X в., мада нема налаза који би били прецизније опредељени. Само је пар златних наушница из Јакимова пронађен у затвореној целини са новцем искованим почетком X в. (Миланова 1993: 126–127, Т. 1, 2).

На панонском простору такве су наушнице ретке. Њихова појава на налазиштима бијелобрдске културе ставља се у раздобље друге половине X и прве трећине XI в. (Giesler 1981: Т. 53). Насупрот томе, добро су познате у централним деловима Балканског полуострва. Случајни налази из Чечана оквирно су датовани у X–XI в., а наушнице из гробова у Матичану од краја X до краја XI в., као и примерци из Бадовца (Јовановић 1977: 123–145; Јовановић and Vuksanović 1981: Y243, 1; Y248/2/1, 1; Јовановић 1988: 23–26; Бачкалов 1998: кат. бр. 364–365, 379). Бројне су и у Македонији, где се такође оквирно опредељују у исто раздобље (Манева 1992: 50, Т. 16). Добро документовани примерци из некрополе Крстеви код Демир Капије датовани су у прелаз из X у XI в. (Манева 2000: 54–55, Т. 3). На основу изнетих аналогија, време учесталије употребе таквих наушница оквирно се може одредити до у половину XI в., тако да се појава појединачних налаза, као што је то случај у Великом Градцу, свакако може очекивати и током наредних деценија.

За привесак украшен спирално навијеном жицом (сл. 2/15), колико ми је познато, нема директних аналогија. Међутим, постоји група привесака која би му на одређени начин била блиска. Они се обликом разликују од примерка из гроба 5, али су по начину израде готово идентични. Такви привесци купастог облика, при дну затворени плочицом, док им је горњи део украшен спирално увијеном жицом, познати су на наушницама из Ниша датованим у XI–XII в. (Ercegović-Pavlović 1977: 87, Т. 9/5–6). Исти привесак је ношен на огрлици од разнобојних стаклених перли пронађеној на Донићком брду код Крагујевца (Петровић 1965: 288, сл. 37). Наушнице сличне са паром из Ниша познате су и са више налазишта у Македонији, где су датоване у X–XI, односно XI–XII в.

(Манева 1992: 53–54, Т. 16, 24/8; Кепевска 1995: 184–186, сл. 4–5). Иста таква наушница из Исакће у Добруци датована је у другу половину XI в. (Vasiliiu 1984: 109–110, Т. V/1). На примерке из Пакуијул луи Соаре и Вашаша у Мађарској већ је указала Минић (1988: 76, – са наведеном старијом литературом).

Осим коничних привесака, овој групи би се као сродни могли придружити и привесци пронађени на нисци у гробу 4 некрополе Крстеви – Демир Капија у Македонији (Манева 2000: 63–64, Т. VI, X/5–6, XIII/1b). Они су цилиндричног облика, са калотастим плочицама на крајевима између којих су редови спирално намотане жице. Гроб у којем су пронађени веома је богат налазима, који га поуздано датују у прелаз из X у XI в., или прве деценије XI в. Као што је то случај и са привеском из Великог Градца, колико ми је познато, за сада и привесци из Крстева представљају налазе без директних аналогија.

На основу свега изнетог, гробље на Великом Градцу може се датovati у другу половину XI и прву половину XII в. Могућност постојања гробова каснијих од половине XII в. свакако се не може искључити, али за то међу пронађеним гробним налазима нема потврда. Ово гробље се по свом инвентару разликује од осталих некропола до сада познатих у доњем српском Подунављу. На једној страни је група старијих некропола, какве су некрополе у Грабовици или Костолу (Ercegović-Pavlović and Minić 1986: 346–353; Гарашанин, Васић и Марјановић-Вујовић 1984: 25–54), које се могу датovati у X–XI в., а на другој су млађа гробља, као што су некрополе у Корбову, Прахову или Вајузи датована у XII в. (Јанковић 1975: 227–240; Марјановић-Вујовић 1986а: 184–199). Чини се да би једино старија средњовековна некропола у Вајузи могла бити исто-времена са гробљем на Великом Градцу.

Трајање сахрањивања на Великом Градцу одговара времену византијске власти у данашњем српском Подунављу. Престанак живота у насељу, над чијим је остацима некропола заснована, доводи се у везу са устанком из 1072. (Јанковић 1981: 67–68). Тај догађај је по свој прилици оставио значајне последице на простору североисточне Србије, будући да се са њим повезује и престанак живота у утврђеним насељима у Текији, Прахову и Гамзиграду (Јанковић и Јанковић 1978: 44–55). Претпостављено је учешће домаћег словенског становништва у устанку, па су након слома устанка становници придунавских градова у Ђердапу и низводно од њега били расељени или су утврђења сами напустили. Такав догађај могао је условити и промену инвентара у гробљима на истом простору.

Заснивање гробља на Великом Градцу такође би се могло повезати са догађајима из 1072. До почетка сахрањивања дошло је убрзо након напуштања насеља, изгледа чак и непосредно после тога. Остаци старијег насеља морали су бити познати становништву које се ту сахра-

њивало, али су могли бити довољно поравнати да би они формирали гробље на истом простору. Од пресудног значаја свакако је било постојање цркве, која је у то време још увек морала стајати на површини терена. Таква ситуација би указивала или на новопридошло становништво, или на континуитет живота старог становништва, којем је након устанка забрањено становање унутар утврђења у којем је раније живело. Поуздан одговор на то питање, само на основу резултата истраживања некрополе, тешко је дати. На жалост, подаци о насељу којем је та некропола припадала недостају у потпуности.

Тешко је поуздано рећи и до када је гробље било у употреби. Уколико се узме у обзир датовање нешто каснијих некропола, од којих се по инвентару јасно разликују, то би најкасније била половина XII в. или најдуже деценија или две након тога. То је немирно време византијско-мађарских ратова, до владавине Манојла I Комнина (1143–1180), када је власт Царстава у Подунављу поново накратко утврђена. Млађа гробља одликује знатно богатији инвентар. Она су позната и узводно и низводно од Ђердапа, али за сада не и у самом Ђердапу. По правилу то су већа сеоска гробља, формирана на редове, на отвореном простору. Карактеристичан инвентар тих гробља на првом месту представљају различите варијанте наушница са једном јагодом, затим наушнице са коленцима, као и бројни налази бронзаних наруквица, од тракасто обликованих до оних направљених увијањем бронзане жице са петљама на крајевима. То су гробља која су датована новцем друге половине XII и првих деценија XIII в., па се може казати да одговарају времену у коме на простору данашњег српског Подунавља византијска власт постепено слаби и на крају потпуно престаје, док се за превласт на истом простору сукобљавају Мађарска и обновљена бугарска држава.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Бајаловић-Хаџи-Пешић, М.
1984 *Накић VIII–XVIII века у Музеју града Београда*. Београд: Музеј града Београда.
- Бачкалов, А.
1998 Рани средњи век. Стр. 376–391 у *Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раној средњеј века*, ур. Н. Тасић, Каталог изложбе 90. Београд: Српска академија наука и уметности и Музеј у Приштини.
- Varnea, I.
1967 Podoabe de metal. Pp. 277–302 in Gh. Ștefan *et al.*, *Dinogetia I*. București: Academia RS Romania.
- Brunšmid, J.
1903-1904 Hrvatske sredovječne starine. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (n.s.) 7: 30–97.

- Comşa, E.
1967 Podoabele de sticlă. Pp. 302–325 in Gh. Ştefan *et al.*, *Dinogetia I*. Bucureşti: Academia RS Romania.
- Demo, Ž.
1996 *Vukovar – Lijeve Bara*. Zagreb: Arheološki muzej.
- Diaconu, P.
1972 Obiecte de podoaba. Pp. 137–162 in P. Diaconu and D. Vilceanu, *Pacuiul lui Soare I*. Bucureşti: Academia de ştiinţe sociale şi politice a RS România.
- Dombay, J.
1961 Agrád-kőri temetők Baranyabán I. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960–1961*: 135–157.
- Дончева-Петкова, Лю.
2005 *Одърци. Некрополи оџи XI век 2*. Софија: Академично издателство „Марин Дринов”.
- Dostál, V.
1966 *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Morave*. Praha: Československá akademie věd.
- Ercegović-Pavlović S.
1967 Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији. *Сџаринар* (н.с.) 17: 143–150.
1970 Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. стољећа. *Сџаринар* (н.с.) 21: 41–49.
1977 Средњовјековна некропола у Нишу. *Сџаринар* (н.с.) 27: 83–100.
1980 Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. *Sirmium* 12: 1–69.
- Ercegović-Pavlović, S., and Minić, D.
1986 Le site d’habitation et la nécropole de Pozajmište à Grabovica. *Бердајске свеске* 3: 346–353.
- Fiedler, U.
1992 *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau I–II*. Universitätsforschungen zur prähistorische Archäologie 11. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Florescu, Gr., Florescu, P., and Diaconu, P.
1958 *Capidava*. Monografie arheologică I. Bucureşti: Academiei Republicii Populare Romîne.
- Garašanin, M.
1966 Rogovo „Fuše”, Đakovica – praistorijska nekropola sa humkama. *Arheološki pregled* 8: 40–41.
- Гарашанин, М., Васић, М., и Марјановић-Вујовић, Г.
1984 Трајанов мост – Castrum Pontes. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години. *Бердајске свеске* 2: 25–54.
- Гатев, П.
1977 Накити от погребения от XI–XII в. *Археолоџия* 1: 30–46.
- Giesler, J.
1981 Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 56/1: 3–168.
- Janković, M.
1975 Две средњовековне некрополе у источној Србији. *Сџаринар* (н.с.) 24–25: 227–240.

- 1981 *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X–XI веку*. Центар за археолошка истраживања 1. Београд: Филозофски факултет.
- 1983 Неки подаци о предметима од обојених метала на Кључу Дунава у IX–XI веку. *Зборник радова Народног музеја* (Београд) 11: 99–112.
- Јовановић, С.
- 1997 Средњовековне некрополе од IX до XV века на територији Горњег Тимока. Стр. 303–309 у *Археологија источне Србије. Научни скуп Археологија источне Србије, Београд-Доњи Милановац, децембар 1995*, ур. М. Лазих. Центар за археолошка истраживања 18. Београд: Филозофски факултет.
- Јовановић, V
- 1977 Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I). *Balkanoslavica* 6: 141–164.
- 1988 Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову. Стр. 17–66 у *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова*, ур. А. Исаковић. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Јовановић, V., and Vuksanović, Q.
- 1981 Matičane. Nécropole sud-slave de X^e et XIe siècle. *Inventaria Archaeologica* 25: Y 239–248.
- Кепевска, Л.
- 1995 Резултати од најновите истраживања на средновековната некропола „Трпчева црква” кај с. Дуње, Мариово. *Зборник* (н.с.) 1 – Археологија: 181–188.
- Kiss, A.
- 1983 *Baranya megye X–XI századi sírleletei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ковачевић, Ј.
- 1949 Словенске и српске старине у Винчи крај Београда и манастир Винча. *Музеји* 3–4: 114–128.
- Корзухина, Г. Ф.
- 1954 *Русские кладби*. Москва анд Ленинград: Академия наук СССР.
- Корошес, Р.
- 1999 *Nekropola na Ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej.
- Kurnatovska, Z.
- 1980 Osadnictwo wczesnośredniowieczne. Pp. 69–247 in *Styrmen nad Jantra*, ed. W. Hensel. Wrocław *et al.*: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Љубинковић, Р.
- 1966 Veliki Gradac kod Donjeg Milanovca (Taliatae), Zapadni sektor. *Arheološki pregled* 8: 81–85.
- Мăнасу-Адамештеану, G.
- 1984 Descoperiri mărunte de la Isaccea. *Peuce* 9: 237–256.
- Манева, Е.
- 1992 *Средновековен накит од Македонија*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците културе.
- 2000 *Крстиеви средновековна некропола*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците културе.
- Марјановић-Вујовић, Г.
- 1984 Старосрпска некропола. Стр. 131–136 у *Винча у њраисџиорији и средњем веку*, ур. С. Ђелић. Галерија САНУ 50. Београд: Српска академија наука и уметности.

- 1985 Врсте и типови накита XI и XII века из некропола у Србији. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) 15: 5–20.
- 1986a Važuga – Pesak. *Бердајске свеске* 3: 184–199.
- 1986b Археолошки налази XI–XII века из области Браничева. *Viminacium* 1: 65–81.
- 1989 Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве. *Годишњак града Београда* 36: 17–46.
- Маšov, S.
1979 La nécropole médiévale près du village Gradešnica, деп. de Vraca. *Извештаји на Археолошкиот институт* 35: 31–47.
- Миланова, О.
1993 Гроздовидните обици и технијат ареал на разпространение в българските земи. *Годишник на Националниот археолошки музеј* (Софија) 9: 125–134.
- Минић, Д.
1970 Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца. *Сџаринар* (н.с.) 20: 233–247.
- 1988 Спирално увијена жица на средњовековном накиту из Србије. *Сџаринар* (н.с.) 38 (1987): 73–80.
- Минић, Д., и Томић, М.
1974 Остава средњовековног накита из Великог Градишта. *Сџаринар* (н.с.) 23: 125–130.
- Петровић, Д.
1965 Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца). *Сџаринар* (н.с.) 13–14: 275–290.
- Роровић, М.
1999 *Tvrđava Ras*. Beograd: Arheološki institut.
- Поповић, В.
1984 Доњи Милановац – Велики Градац, римско и рановизантијско утврђење. *Сџаринар* (н.с.) 33–34: 265–282.
- Станчев, Д.
1985 Раносредновековен некропол до с. Батин, Русенски округ. *Годишник на музеите од Северна Бџлџарија* 11: 45–53.
- Станојев, Н.
1989 *Некрополе X–XV века у Војводини*. Нови Сад: Археолошко друштво Војводине.
- Талеска, Е.
1986 Прилог кон пручавање на средновековни белезици од стакловина на територијата на СР Србија, СР Македонија и НР Бугарија. Стр. 215–220 у *Зборник посвећен на Бошко Бабиќ*, ур. М. Апостолски. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура.
- Vasiliu, I.
1984 Cimitirul feudal-timpurui de la Isaccea. *Peuce* 9: 107–141.
- Въжарова, Ж.
1968 Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окрџг. *Археологија* 10/2: 27–36.
- 1971 Славјани и Прабџлгари (тюрко-бџлгари) в светлината на археолошките данни. *Археологија* 13/1: 1–23.

- 1976 *Славјани и Прабългари по данни на некрополиите от VI–XI в. на територията на България*. София: Българската академия на науките.
- Vinski, Z.
1970 О постојанју radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 4: 45–92.
- Вуксан, М.
1997 Средњовековни налази из Лазареве пећине у Злоту. Стр. 293–296 у *Археологија источне Србије. Научни скуп Археологија источне Србије, Београд-Доњи Милановац, децембар 1995*, ур. М. Лазич. Центар за археолошка истраживања 18. Београд: Филозофски факултет.
- Vučković-Todorović, D.
1961 Ископаванја код Donjeg Milanovca i u Prahovu. Стр. 137–139 у *Limes u Jugoslaviji I*, ур. М. Grbić. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Жеравица, Ј., и Жеравица, З.
1979 Средњовековно насеље у Поповици код Неготина. *Стирпар* (н.с.) 28-29: 201–212.

DEJAN RADIČEVIĆ

TOWARDS THE MORE PRECISE DATING
OF THE MEDIAEVAL CEMETERY AT VELIKI GRADAC

Summary

Veliki Gradac is located at the centre of the Iron Gates on the site of the modern settlement of Donji Milanovac. The fortification was built in the 1st century and, with breaks in occupation of varying length, and renovations which varied in scale, remained in use until the end of the 6th century. At the turn of the 9th century it was occupied again and settlement continued throughout the 10th and most of the 11th centuries. In the 1070s occupation ended abruptly, never to be renewed, while at a later date the area within the ramparts was used for burials. The Mediaeval cemetery was partially excavated in 1966. It began within and over the remains of an Early Byzantine church, restored and used in the 11th century. In all 105 graves were excavated. These are concentrated in the space around the apse, and are less frequent to the north and south of the church. The cemetery was dated to between the 11th and 13th century; its earliest use was established by the discovery of a coin of the King Ladislas I of Hungary (1077–1095) and burials were believed to have continued there until the end of the 13th century, with the proviso that later burials may exist. Today, thanks to extensive excavation which has greatly enriched our knowledge of the site, it is possible to be more precise. While the earlier date remains the same, it seems clear that burials at the site ceased in the first decades of the 12th century, in all probability before the middle of the century at the latest. Findings from the cemetery at Veliki Gradac (fig. 1/1–20) set it apart from the other known Mediaeval cemeteries in lower Danubian Serbia, which in-

clude burial grounds that are of older (Grabovica or Kostol, from the 10th to the 11th century) and also later date (Korbovo, Prahovo or Vajuga from the 12th century). The chronological distribution of burials at Veliki Gradac corresponds to the time of Byzantine rule in the region. The end of habitation within the settlement, over the remains of which the cemetery soon became established, seems to be connected to the uprising of 1072. This event must have had serious consequences in North-east Serbia, bearing in mind that it coincides with the end of habitation in a number of fortified settlements. It is assumed that the local Slavic population took part in the uprising and that after it was suppressed they were either moved out of the fortifications or abandoned them of their own volition. Such an event could also account for the change in the grave inventories at the site. The presence of the church, which at that time must still have been visible above ground level is most important in explaining the initiation of burials. The deceased were either members of a newly settled population or of the original inhabitants who, after the uprising, were no longer permitted to occupy the fortifications within which they had previously resided. The end of burials at Veliki Gradac coincides with the period of disruption caused by the wars between Hungary and the Byzantine Empire which lasted until the rule of Manuel I Komnenos, when the Empire briefly re-established its authority over the Danubian region. The later cemeteries in the lower Danubian parts of Serbia exhibit a much richer inventory. These are graves dated by coin evidence to the second half of the 12th and the first decades of the 13th centuries, and thus come from the time when the Byzantine hold over the Danubian parts of modern Serbia became progressively weaker and finally ended altogether, while Hungary and the resurgent Bulgarian state struggled for control of the region.

Примљено: 1. фебруара 2007.

UDC 904-03:718.033(497.11 Veliki Gradac)»10/11»